

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXV-1

BELGRADE

1994

уметнички свет постајао је све мање познат, обавијен велом тишине.

Жене писци присутне су у књижевној прошлости колико и мушкарци писци: ствар је интерпретације како ће се концепирати књижевна историја, какви ће бити критеријум за одабир и рангирање књижевних стваралаца и колико ће у томе имати удела општи друштвени став, најчешће са патријархалним тоновима. Истини за вољу, античке књижевнице и нису тако лоше прошле; њихова дела, најалост, само фрагментарно очувана, превођена су и присутна у књижевним антологијама. Њихове наследнице, међутим, објављивале су под псеудонимима како би смањиле предрасуде о инфериорном уметничком умећу жена писаца, у новије време и жена критичара. Овим двоstrukим проблемом бави се у својој књизи и Цејн Снајдер покушавајући истовремено да докаже и да покаже

величину и вредност женског писма, како феномен женског књижевног стваралаштва назива структуралиста Ролан Барт (Roland Barthes). Као жена критичар, професор класичне књижевности на Универзитету Охајо (Ohio) Снајдерова, са нескривеним феминистичким опредељењем настоји да открије савременом свету, више америчком него европском, један мање познат аспект античке културе. Бриљантном анализом, какву може развити само ерудита (књига је снабдевена одговарајућим научним апаратом, исцрпним напоменама, библиографијом, индексом) и истински познавалац и поштовалац правих вредности, ауторка књиге *Жена и лира* полифано концепира своје дело настојећи да на светлост дана извуче столећима запретане звуке античких песникиња, да их оживи и послушкује њихове одјеке кроз столећа до данас.

Татјана Филиповић-Радулашки

ПРОМОЦИЈА

Здравко Антонић, *Записи Пере Ђукановића - устанак на Дрини*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 53, Београд 1991, стр. 350

Уводна реч Николе Тасића, директора Балканолошког института, дописног члана САНУ

Перо Ђукановић, аутор ових записа, рођен је крајем прошлог века и типичан је представник нашег патријархалног друштва, у оном најпозитивнијем смислу те речи: човек који је чврст, који је стајао и заступао свој народ, за другом, који је својим ауторитетом, својим знањем, својом спретношћу помагао целом свом братству. Његов пут је, како ће се видети из књиге, а и према оном што ми знамо, био пут сталних ратовања, сукоба, победа, пораза, боравака по казаматима Аустро-Угарске; један пут који је био чест у оно време пре I светског рата међу Србима ван

Србије, односно у Аустро-Угарској. Његов пут је кренуо из Кравице, места које је, најалост, због своје несреће актуелно и сада. Често имамо прилике да слушамо, да читамо о њему; село које и сада проживљава тешке дане. Дакле, кренуо је из те Кравице и његов пут је водио од Сребренице преко Сарајева, отишао даље преко аустроугарских казамата, преко Арада, а затим широм простране Русије. Он је једноставно човек који је путовао цео свој живот. Путовао, али се увек враћао у Кравицу и ту започињао све изнова. Његов живот је заправо један сизифовски по-

сао. Подизао је оно што је разрушено у рату, обнављао, прикупљао је породицу, погубљену, разасуту по разним крајевима и поново почињао живот. Тако се он, у почетку као војник Аустро-Угарске, у првој бици предао Русима, односно пребегао је код Руса, борио се на словенској страни, био је и у Добруци, учесник је Солунског фронта.

Балканолошки институт Српске академије наука и уметности у Београду има задовољство да данас представи једну, по нашем мишљењу необичну књигу. Необичну и по аутору који стоји иза ње, необичну и по језику којим је писана, необичну и због угла из кога аутор гледа дешавања 1941. године у долини Дрине.

Када је пре нешто око годину дана наш научни саветник др Здравко Антонић донео три ђачке свеске записа написаних једним изванредно педантним рукописом, где су слова попут бисера текла по тој ђачкој свесци, у којој су редови личили на чокоте винограда, на шљивике, ја сам се с обзиром на то да историја није моја ужа специјалност запитав - какав човек, каква личност стоји иза тог рукописа.

И наравно, врло брзо сам се уверио да пред собом имамо једну заиста чудновату личност, једног човека необичног, али у исто време типичног за неко раније балканско време. То је Перо Ђукановић, који је своје записе врло марљиво бележио, средно и чувао. Можда ће некада некеме затребати. И очигледно, било је тако и ми ту књигу, захваљујући др Антонићу, имамо овде.

Ђукановић је личност која објашњава своје време. Његов приступ у књизи је поглед припадника једне велике задруге, онаких какве су у XIX веку постојале у Црној Гори. Оне су из Црне Горе прешле у долину Дрине, село Кравицу и ту почеле свој нови живот. Такве су задруге Милошевића, Ђукановића и др. Могло би о њему да се прича много: када би се вратио из рата као победник, он није скупљао лаворике, како је то било и после I и после II светског рата, није стварао кари-

јеру министра или генерала, него се враћао поново у Кравицу и ту почињао изнова да зида своју кућу и изнова да диже своју породицу.

Како се каже у књизи, он је мењао војничке капе, носио је аустроугарску, носио је руску, носио је српску на Солунском фронту итд., и у II светском рату исто тако носио је четничку и партизанску, али он није мењао свој карактер, свој однос. Он је увек био пре свега Србин и он припада оним народним трибунима који ће у ствари увек доносити добробит своје народу. Он је, заправо, аутентичан представник једног народа који је стално био изложен сукобима, ратовима, и није никада заборавао одакле је кренуо и увек би се враћао тамо одакле је почео. Навикао да верује својим идеалима, он је у току живота често страдавао. Тако је и овај наш знаменити јунак, ако могу тако да га назовем, а он то јесте, у почетку 1941. године подигао устанак у долини Дрине, и о томе ће вам наши историчари причати, али он као народни трибун и као човек који није имао велике школе, који је био зидар и земљорадник, и зато градио и зидао, он је једноставно сматрао себе човеком који треба да стоји испред породице, испред фамилије, задруге, испред свог рода и да се на тај начин бори за његово добро. Тако је било и касније у II светском рату. Извесно време је био са четницима, али не као четник, и био је у партизанима, али не као партизан, него као човек из народа са великом личном храброшћу и ауторитетом. Сви су се отимали о њега. Касније, његови идеали су били поново на проби. Због своје честитости, извесно време, након појаве Информбирца, провео је и у затвору, а оба су му сина упућена на Голи оток. И заиста, тужан крај приче, како то обично и бива - човек који је дигао устанак на Дрини, остао је без споменице, без високих одличја, признања, но њему заправо она нису ни требала. Он није радио ни за одличја, ни за признања, ни за аплаузе, он је једноставно радио за свој народ.

Реч академика Милорада Екмечића

Ми ћемо данас говорити о књизи *Записи Пера Букановића - Устанак на Дрини*, о књизи коју је уредио др Здравко Антонић, написао јој предговор, кратку биографију, придодео књизи преписку П. Букановића с Р. Чолаковићем око издања ових његових мемоарских бележака, саставио индекс и направио критичку оцену његових казивања. Књига укупно има 348 страница, где је највећи део посвећен успоменама П. Букановића од марта 1941. до фебруара 1950. године.

Основна значајка ове књиге јесте што су то успомене човека који се никада није спремао нити мислио да је позван да напише своје успомене, а и о коме су други такође мислили да он нема шта да поручи будућим генерацијама. Вредност овога текста оцениће историчари, који ће проверити да ли је његово магнетско памћење заиста било довољно (са оним оскудним белешкама које је користио из доба рата као изворе), да би написао ове своје успомене; и друго, да ли оно што он каже заиста представља историјску истину.

Мени се лично чини да се ради о историјском извору првога реда. Једини рабош у који је П. Букановић записивао оно што је доживео у току рата било је његово памћење. Једини критериј за проверу било је његово осећање морала, истинитости и правде. Одавно познајем овај рукопис. Међу првима сам га читао кад је био завршен и када га је др З. Антонић донео у Сарајево иза године 1971. Верујем да у првом случају казивања истине и у другом да провери своје казивање добрим критеријумом очврслог морала овоме тексту дају изузетно велику вредност. Ако бисмо тражили неки просек и просечног Србина који је учествовао у југословенској револуцији од 1941. до 1945. - а просек би се морао тражити између задњег стражара негде у бригади или у неком селу до маршала Тита или генерала Драже Михаиловића - онда би вероватно то био П. Букановић. Био је

пореклом сељак, зидар по образовању, без неких виших школа у којима би добро научио како се лаже у књигама. У аустријској војсци је заслужио чин каплара. Како је давао некакве светлосне сигнале српској војсци на српском фронту 1914, ухапсе га, осуде на смрт негде у Галицији, али он заједно са својим једним пријатељем, побегне из затвора на руску страну. Као добровољац оде према фронту генерала Самсонова, бива рањен, лечи се у Одеси и Оренбургу. Као српски добровољац учествује у Добруци, а затим преко Лондона долази на Солунски фронт, где је заслужио највиша савезничка и српска одликовања. Постао је наредник српске војске.

Између два светска рата био је посланик Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића. У марту 1941. усташе су га ухапсиле и одвеле у затвор у Дринјачи. Пропињући се на прозор са решеткама (била је то дуванска станица), видео је да камioni одвозе људе и да их не враћају. Успео је да обори стражара и побегне у помрчину, врати се кући и са своја два сина и комшијама оде у шуму, где онда подигне народни устанак. Међу оружјем које су скупили - а ту треба урачунати и виле и грабље - вели, нашао се био и један буздован са Косова. Ратовао је и водио устанак у Подрињу, проглашен четничким војводом (војводом лудмерским, како он то каже у писму Д. Михаиловићу). Учествовао је у борбама, али подједнако цењен и од партизана и од четника, својатана подједнако са обе стране, тако да се онда нашао и као већник на заседању ЗАВНОБиХ-а, затим и као већник на заседању АВНОЈ-а у Јајцу. Завршио је рат са великим почастима, без признања. Нису му дали Споменицу, јер није био члан КПЈ, жали се он у писму Р. Чолаковићу. Али је онда са своја два сина, са којима је прокубурно цели II светски рат, отишао у затвор. Робовао је по Тузли и Сарајеву и у фебруару 1950. вратио се кући. (Синови су робовали на

Голом отоку.) Кад су га поново позвали да врши некаку политичку улогу у источној Босни, рекао је: "Моје је вријеме прошло. Било је доста."

Ја лично мислим да се он одлучио да пише ове своје успомене под утиском бележака које је правио његов страначки шеф између два светска рата и у току Другог светског рата - Драгољуб Јовановић. Датуми се не слажу. Ђукановић је завршио овај свој рукопис 1971. године чврстом руком невштог рукописа, са малим знањем граматике, једним егзотичним сељачким језиком, којим сам и ја говорно док нисам пошао у школу. А Д. Јовановић је своје белешке о догађајима и људима објавио, ако се не варам (то нисам у Библиотеци САНУ могао тачно да установим), 1973. године. Но, још увек ми се негде врзма по глави податак са почетка 1970-их да је он био у контакту са Д. Јовановићем и да је у својим мемоарима и писао мала поглавља, управо слично онако како је радио Д. Јовановић у својим "Медаљонима".

Ја не верујем да постоје животне успомене у којима човек није нешто свесно прећутао, правио се да никада у животоу није лагао или бар помало изневерито истину. Перо Ђукановић не оставља утисак да је то радио. Ако би се нешто могло с те тачке гледишта приметити, то би било једно благо присуство духа аутоцензура које је својствено свим савременицима догађаја о којима је он писао. Он у једном писму Дражи Михаиловићу, које је др Антонић навео у његовој биографији, истиче како је постао лудмерски четнички војвода, како је водио велике битке; у једној бици погинуло је пуно усташа, толико да их је он 70 бацио у Дрину. У овим својим каснијим мемоарским белешкама, он се не размеће таквим јунаштвом, не помиње велике битке, даје им одговарајуће место, али више цени ону страну чојства него што истиче себе као хероја који је заслужио велика одликовања.

Као историјски извор, мемоари имају иначе малу вредност. Слободан Јовановић је у своје време говорио да су

пре 1914. године људи, кад би се одлучили да пишу мемоаре, то радили као што се одлучи човек да пише опоруку, са неком светом дужношћу да тачно каже колико је оставио дуката у кеси и да их распореди правично. Мора да се преварио. И пре 1914. у мемоарима је било крупних омашки, свесно учињених. Људевит Вукотиновић, Фаркаш бивши, који је био један од вођа хрватске револуције 1848, блиски сарадник бана Јелачића, написао је своје мемоаре и објавио их у загребачком "Виенцу" 1881. Све је лепо описао и све добро казао, учено и књижевно. Међутим, једну ствар је случајно заборавио да помене, да је у друштву са историчарем Иваном Кукуљевићем од бана Јелачића био послат у Беч да се у руском посланству посаветује на који начин Хрвати треба да воде своју револуцију. Ту је добио упутство, или инструкцију од руског цара да Хрвати не смеју да руше Хабзбуршко царство, иако је порука била да би Хрвати највише волели да иду са Италијанима у револуцију и да разарају Царство онако како су то Италијани радили. У једном руском часопису је 1908. поменуто да је Јелачић слао руском цару једно посланство, и док ја нисам открио осам страница текста на француском језику исповести Вукотиновића и Кукуљевића шта су пренели и шта им је одговорено, једноставно се веровало да је Вукотиновић заиста писао своје успомене онако као што каже и да ништа није заборавио да помене.

Вредности овог рукописа нису у његовом егзотичном језику, нису чак ни у тој забавној чињеници да он не зна довољно правопис и граматiku, да је то један изворни народни говор онога времена. Вредност рукописа има и ту страну јер је то податак за историју нашега модерног језика. Вредност рукописа је у томе што је дошао у време када се наша историографија југословенске револуције налази на прекретници. Данас се очигледно осећа нека забуна. Историја НОБ-а била је мезимче југословенске државе. Стално је вукла за собом једну неказану оптужбу

да је политички мотивисана, да је постала један идеолошки додатак званичној политици. Лично мислим да на овој раскрсници наша историографија ништа битно неће изгубити од оних тековина које је направила раније. Треба да будемо срећни да барем за један период модерне историје имамо тако срећне фондове, срећну грађу, да имамо толико трезвених људи који су на томе радили, да знамо сада, углавном, све расположиве изворе.

Осећа се нека потреба рехабилитације не само одређених личности него и одређених покрета. Као да је дошло коначно време да се рехабилитује четнички покрет Д. Михаиловића и осуди партизански покрет југословенских комуниста. Ја лично мислим да од тога неће бити ништа, да је историјска наука, без обзира на све изазове који су је пратили, извршила своју часну дужност, да не спомињемо људе који су за своје књиге страдали. Књига Јоце Марјановића о почетку устанка 1941. јесте једно дело које ће сваки истраживачки напор морати високо да цени. Нико не може рехабилитовати покрет Михаиловића, не само зато што је сарађивао са окупатором него и зато што је у избору савезника Енглеза ипак зависио од њих у толикој мери да је прихватио и наређење да не треба већ 1941. трошити енергије, него их чувати за каснија времена. Исто тако и на страни партизанског покрета рехабилитације и великих осуда неће бити. Коначно ће се слободно говорити о личностима, о вођама те револуције. Оно што се раније говорило тајно, себи у браду, међу пријатељима, сада ће се јавно писати и већ се пише. Но рекох, основне тековине те историјске науке ће остати. Ипак мислим да ће историографија југословенске револуције доживети исту судбину као историографија француске револуције, неће се уопште помишљати да би требало из неког политичког или идеолошког разлога писати. За историју француске револуције постоје посебна издања, чак посебан часопис, посебан институт, посебна катедра на Сорбони, и верујем да

ће се и историја наше револуције тако ценити. Убудуће ће се акценат стављати на неколико нових елемената који до сада нису довољно истражени. Ти нови елементи су:

1) *Географија револуције*. Давно је примећено да је, свуда где је устанак избио 1941. постојала одређена подлога за устанак 1914. Инструкција српског генералштаба 1914. о стварању добровољачких одреда у Босни, припремању збегова, окупљању војних добровољачких јединица по шумама одиграла је одређену улогу и у револуцији године 1941. Тамо где је зелени кадар ослобађао одређене територије постала су средишта где се партизански покрет развијао. Ту ће географија, не револуције него револуција, узимајући све оно што се десило у предисторији до данас, наметати паралеле између онога што се десило 1941. и онога из 1914, а затим са оним из 1991. године. Не смем да будем пророк па да кажем кад ће се то завршити.

2) *Истраживање југословенског сељаштва*. Револуција је названа социјалистичком, са једном мисијом да ослободи радничку класу. Све су железнице савршено или близу савршенства радиле у току окупације. Ипак је сељаштво носило револуцију.

3) *Континуитет насиља од 1914. до модернога времена, не само као мотив него као и узрок побуне*. У оквиру тога ће се тражити предисторија одређених личности, али и целих покрета и организација. Каже се обично да је усташки покрет А. Павелића био војно организован, пред његов долазак 1941. из Италије. Међутим, подаци говоре да би та предисторија била знатно дубља. Аустрија је од 80-их година прошлог века рачунала на могућност једне српске револуције у Босни и Херцеговини, и као противсредство јој предвиђала стварање добровољачких одреда (Schutzcorps) од католика и муслимана. Након анексионе кризе 1908. такве добровољачке одреде већ и стварају. Тада се први пут употребљава израз "хрватске народне усташе". Већ тада је реч *усташи* била употребљена. Тада се ствара и једна је-

диница која се зове "Црна легија", легенда хрватског фашизма из године 1941. Срби су хтели да направе једну легију смрти по угледу на Гарибалдија 1860-61, а онда је таква легија створена на католичкој страни и названа је црном.

Четнички покрет постоји од године 1904. до данас. И партизански покрет и КПЈ имају своју предисторију. Убеђен сам да та предисторија није само у идејама Светозара Марковића, као што се обично узима. Недавно је један млади историчар, Коста Николић, написао студију о бољшевизацији југословенске комунистичке партије, где је речено да комунистички терор у Југославији након уједињења (после Првог светског рата), јако подсећа на традицију у организацији "Уједињење или смрт". Тај се терор не би могао оцењивати као револуционарни.

4. *Улога истакнутих појединаца у револуцији.* Таквих људи је пуно: поп Мاستиловић у Херцеговини, Сретен Вукосављевић у Србији, Владимир Назор у Хрватској. Сви су они имали одређена југословенска убеђења и због тога су приступили томе покрету. Другим речима, имамо ли право да те ванпартијске и неполитичке људе, као што је и сам Перо Ђукановић, сматрамо да су били од сламе, празни мехови у које су комунисти насули свој садржај? Јесу ли то били људи без својих убеђења? Ја мислим да нису! Пред нама, управо поводом објављивања извора и нових података, стоји питање: Како је вођство југословенског комунизма еволуирало од својих револуционарних идеја ка југословенским идејама? Ми знамо да је маршал Тито почео устанак са убеђењем да је

то једна социјална револуција. Стаљин га је стално исправљао да не сме стварати пролетерске бригаде и да мора водити ослободилачки рат против окупације са свим грађанским снагама. Ми знамо иначе да је Тито стално мислио да је задатак југословенских комуниста организовање праве комунистичке револуције, и због тога је све до Резолуције ИБ 1948, КПЈ држао као илегалну организацију. То је апсурд! Странка која држи власт била је још неколико година конспиративна! То је рађено из убеђења да ће управо таква странка гвоздене дисциплине и апостолског послања, извршити још једну револуцију, која никада није извршена. Како се могло десити да то вођство еволуира ка југословенским идејама? Да ли се радило само о томе да га је Стаљин присиљавао и да су други фактори из иностранства што корумпирањем, што убеђивањем, што подстицањем успели да га окрену на југословенску страну? Ја мислим не! Руководство, које је говорило и мислило о некој другој револуцији сем оне која је постојала на делу, било је усамљено и малобројно, а већина света, укључујући и већину на заседањима као што је био АВНОЈ, друкчије је мислила. Међу њима је и Перо Ђукановић, па је вредност његових успомена тим већа.

Треба да захвалимо др Здравку Антонићу што је добро обавио свој задатак, добро направио критичку оцену рукописа и припремио га за штампу; да захвалимо академицима Милки Ивић и Павлу Ивићу за савете лектору овога рукописа, и, гле среће, унуку и имењаку Петру Ђукановићу, који је тај текст лекторисао.

Реч академика Владе Стругара

Једног трена, при читању *Записа Пере Ђукановића*, севну ми мисао: на главном тргу у Београду, или, ту близу, код Саборне цркве, или, испред манастира на Цетињу, или, на некој опеваној пољани сред планине Романије, дакле, с једног места, светог, за обраћање

целом Српству, требало би првом прословити о књизи коју је приредио историчар Здравко Антонић, научни саветник Балканолошког института Српске академије наука и уметности.

И тад, тамо, надвишени сликом Ђукановићевог записаног борења за

слободу рода и часно живљење, да призовемо родољубље као божански завет човеков, и захтевамо да братољубље истискује сваку домаћу грижњу, и прогласимо слогу у Српству за највећу одлуку народне заједнице, суштину самоодбране, сведржећи закон Отаџбине: слогу назовемо баш срећом насупрот несрећама кад ове прете или већ ружебно подвиру.

Међутим, за овдашње, рекао бих, камерно представљање ове књиге, благословићу једну дивоту њом донесену и препоручити једну истину, мислим, битно својство и главну поруку Ђукановићеве приче као прилога за свеколику повест о историјском ходу Српства у потоње доба.

Да честитамо, разуме се, Здравку Антонићу што се својски потрудио ради објављивања, у веродостојности неприкосновено сачуваних *Записа Пере Ђукановића*, Србина из источне Босне, домаћина, ратника, устаничког војног старешине, народног предводника у завичају, непрестаног борца, и напошетку, од државне власти пострадаоца. И да истакнемо, дабогме, заслуге Савета Балканолошког института на прихвату овог дела и следствене обавезе до изласка књиге у штампу.

Но посебно, појединачно, пак, да захвалимо Николи Тасићу, директору Института и одговорном уреднику издања на старању; такође, благодаримо и гласовитим писцима Радовану Самарџићу и Милораду Екмечићу на повољним оценама о спису и препоруци да се штампа, истовремено да захвалимо и великанима језикословља, Милки Ивић и Павлу Ивићу, на савету да се језик и говор Пере Ђукановића не преиначују где одступају од неких правила граматике и синтаксе.

Свакако, да похвалимо и професора језика Петра Ђукановића као лектора штива, који је, верујем, с гордошћу но и с болом читао и с највећом строгошћу стручно мерно сваку реч у спису свога ђеде.

Одиста, да се радујемо, чим оволико учених људи находе, износе и предају Српству једну непатворено извор-

ну, морално тврду, епски светлосну, у свему, живописном саздану књигу.

Знању је милина али болно души читање *Записа Пере Ђукановића*. Он прича језиком, следом речи и облицима изражаја, како је својствено говору у његовом завичају, источниј Босни. Што је у том говору од старинства то је махом певног звона, а што у исказу од пишчева дара то је често сликовита китица, све заједно пун образац очигледом стеченог сведочења о људима и радњама у једној српској крајини коју непријатељи хоће да уморе и опустоше. Неколико пута је ужас тога злочинства, несамерљивом свирепошћу а јарким описом растрвене жртве, измучно дах читаочев, да свест обневиди, у разуму се смути разбор.

А не једном, већ безмало па непрестано за читање ове књиге, излећу из памћења, па гађају и забатају се у стицано сазнање многе туђе речи, којих је, иначе, данас препуно у говорима и написима на српском језику. И небројено пута, при том, помислио сам колико би било потребно да уче српски језик, користе благо речника из Ђукановићевих *Записа*, они многобројни наши извештачи, беседници и политички борци у чијим чланцима не прочитасмо нити у говорима чусмо домаћу реч, уместо, на прилику, туђице: кредибилитет, флексибилност, кооперативност, контрапродуктивност, иницијатива, алтернатива, активна, ескалација, и још големо их сумрачно облачних што бистроумнику кваре весеље.

Од ове, и споља видљиве дивоте језика и говора у *Записима Пере Ђукановића*, запутимо се кроз сву овде садржину, да бисмо спознали и следили окосницу његове књиге. Али овог маха немогуће је друкчије, сем, наместо поступне кретње преко, тако рећи, безброја појединости, наднети се изреком, баш питањем циљајући одговор, једноставно, реченицом: куда је, у првој половини XX века, грађанина водило родољубље у Српству, у Отаџбини на стрмени Европе и у котлу Балкана.

И очас рећи: како је поступао Перо Ђукановић, та служба роду вр-

гла је судеоника у најтежа догађања, потресна и крвожедна, претежно одсудна као Српство - опстати или пропасти као народ словенски православне вероисповести.

У Првом светском рату Ђукановић је добровољац у српској војсци, ратник за ослобођење и уједињење целог Српства. Потом, у југословенској држави, највећма условљеној ратном победом Србије, ослободилац благослови и велича остварену уједињеност Српства. Истовремено, пак, родољуб се срди због неслоге између политичких странака, једних које би да се јединствено установи владавина читавом земљом, и, насупрот, других, нехајних за целокупност а најупорније кретаних да издвојено управљају, свака самостално руководи односном покрајином, но тако окриљеном да је од целине штићена и од ње богаћена, али с њом, у југословенству, да не сроста.

И кад се понајвише услед тога несклада, и раздвоја, баш увелико због непривржености већине Хрвата Југославији, брзо скрхала ова држава под освајачким ударом немачке војске у Другом светском рату, родољуба у Српству поново спада на нужда, слична оној за Отаџбину какву је поднео, и вршио, у претходном рату, но црна изгледом и грознија тражењем жртве.

Тад Перо Ђукановић хитро сазива и соколи добровољце, браћу из удружења ратника на Солунском фронту, да припреме родбину и племенике за оружани отпор Независној Држави Хрватској, тој немачко-италијанској творевини, коју две фашистичке владе, господари, неће спречавати да Србе, убијајући их и разгонећи, лишава живота, њихова земљишта и сваког другог блага у Хрватској, Босни и Херцеговини.

Чим је такво злочинство почето, прве жртве смрт однела у источној Босни - из народа бекством склањаног испред усташа, Хрвата и Муслимана, што кидишу кроз српска насеља да би овуд клали и растеривали затечену чељад - избија одједном оружани устанак; Срби четама и дружинама крећу да бране огњишта

и протерују посаде крвника размештене у варошицама. Тај узмах је, збиља, самоникао потхват и залет, као што је увек спонтан трзај из нераскинуте моћи сртносно гађаног бића.

Перо Ђукановић је у средишту одбрамбеног устаништва; оличава родољубиво бораство завичаја, истиче се смелошћу покретача оружаног отпора, и умећем у примењивању ранијег ратничког искуства, и улогом војног старешине; уопште, одлично се издваја сопственим великим угледом међу Србима у источној Босни.

И кад се у овом пределу убрзо појаве четници и партизани од засебних вођстава званих југословенским, различито, на два коначно неспојива циља, стратешки усмерени као устаници на окупаторе и усташку власт - настоје и једни и други, одрешито супарнички, да придобију Перу Ђукановића, коме се он придружи да стога има корист.

Утолико, пак, оружани устанак на окупаторе у Југославији - одупревши се плаховито оштром и замашном одвраћању немачке војске, италијанске и колаборациониста - уводи сву земљу у својеврстан рат, но с дубоко увученом супротности између четника и партизана, која прераста у оружану непријатељство, свуд крволочно раскидање слоге за могућ ослободилачки отпор.

Убој за родољубље у Српству, крвопролиће међу браћом није погнало Пера Ђукановића да измакне оном устанички лично понесеном морању у завичају, ни да се препусти наметнутој искључивости, нагону потребе супротног чиниоца. У братску неслогу није запао, чувајући се од крвности а снажећи одлуком да је дужан скок и прескок, и приступ и одбој, обавезан, дакле, да чини све што се људски може да би Срби у источној Босни издржали ратовање с усташком државом; тад, оружана борба бежаше им једини начин да опстану у животу на властитој земљи. Ова намереност, судње потребна, подразумева сусрете, условну узајамност и борачко садејство са сваким непријатељем усташке државе; управо, ни

са ким дружење по цену раскида с циљем спасавања завичаја, а домаћинска обзирност при мерењу хтења и закорачаја к суседном противнику фашистичких окупатора Југославије.

Доиста, зависило је од окупаторових војних подухвата и, наспрам, од маневарске одбране ослободилачких снага и више најзамашнијих сукоба баш у источној Босни, дакако, предзначавано је и променама на фронтима Русије па Европе на југу и западу, свакако, непосредно било условљено општем присуству и размером у моћима свих израито обликованих учесника ратовања у крајини поред средњег тока Дрине, дакле, стајало је до свега тога како ће се углавити, којим начином и видом остваривати самозаштита српска.

Перо Ђукановић је с њему одним људима одстојавао на изворишту: дружио се с четницима; није изгонио партизане; посредовао је да се међубратском распром не ружи родољубље, не растројава одбрамбена снага Српства; одлазио је преко Дрине, те молио управу у Србији да прихвати и обезбеди избеглице из источне Босне, а овамо борцима донесе макар мало муниције добијене уз помоћ неког чиновника. (За једног оваквог помагача, он вели да је био "укривени противник Нијемаца, а отворени непријатељ према... усташама;" стр. 140.)

И случило се тако средином рата, не претворством, нити покајнички, већ узносито у родољубљу, као исход истрајавања у борби против фашистичке окупације, Перо Ђукановић да сједини своје људство с партизанском војском; и на овој страни буде потом зван и учлањиван у већања о Босни и Херцеговини, о целој Југославији, свуда уважаван као особен представник народног ослободилаштва.

С коначном победом партизана као превасходно моралним значењем за сопствено учешће у подизању ратом страдале Отаџбине, Перо Ђукановић је прво на видном положају у источној Босни где се опуномоћенику највећма задаје да јавно прича о братству и је-

динству Срба, Хрвата и Муслимана. А како се због пренатегнуте искључивости властодржаца смањивала првенственост родољубља а свагде издизала претежност једнопартијности, Перо Ђукановић се склања, оставља беседништво па упошљава старањем о унапређењу народног живота

У смирају није дуже поживео; жилаву оданост Русији морао је да подмири паћењем у тамници; власт је и њега зграбила те бачила куд и многе људе који су искрено рекли: на неочекиван а тежак прекор из Москве, Југославији треба разборит увид у сопствен учинак, а не никако да се одмеће од матице Словенства, светске велесиле. (Перо Ђукановић је записао да је, у затвору, рекао иследнику: "Што се тиче руског народа, ја га волим ко самога себе, па сад ме водите на вјешала" (стр. 309).

Напослетку, већ у старости, али решен да не сахне као истрошена људина нит се на свашта љути као самољубива глава, Перо Ђукановић творачки пребира кроз прошлост и записује куд је био и шта је радио кад је Српство изгубило за живот, своју слободу и државу:

"Обишо сам" - вели Перо Ђукановић - "15 држава, мора и океана, и ладни Сибир... Прешо сам ноћу, у највећој тајности, најопасније мјесто у оба свјетска рата канал Ламанш... Носио сам на себи шест рана са Ришког фронта и Добруце, у руској и српској војсци. И цијела породица, ради мене, била је прогоњена и мучена кроз оба свјетска рата... Моја најкраћа биографија опет би била дуља од најгладније године... У оба свјетска рата издрго сам под оружјем у борби за живот моје породице и народа. Мучен, паћен, прогањан, затваран, и мијешан у добре и лоше људе" (стр. 297).

Исказ књижевно предиван а душевно честит, топао и омалжив; заправо, глас мислицима, прозивка историчару и филозофу, да подргну испиту и непристрасно разложе судом све досадашње изреке и одредбе, партијске и државне, о родољубљу у Срп-

ству кроз догађања за Другог светског рата.

Ако се за тег у мерилу ставе вредност живота, значи, само биће, дух и стојност, корак и хват - што се стручно зове биолошка маса - онда не очекујмо да би се у родољубљу четничком и партизанском нашло више својности за Српство, по старању за људство ради чувања живе силе, од износа у сналажењу и бораштву Пере Ђукановића.

Партизани су ратовали да истрају окупаторе и на таквом војничком задобитку да се устали федеративна република југословенска под једнопартијском влашћу идеолошки сажетих победника.

Четници су држали своју војну снагу, у залеђу окупатора, да би овог освајача посве надвладали када буде другде, на великим фронтovima, већ погнат па се тако створе услови за потпуну обнову пређашње краљевине. Четници нису успели; тучени су и увелико погубљени од партизанске војске на путевима окупаторовог повлачења при завршетку четворогодишњег ратовања у Југославији.

Вероватно, не само идеолошка стројност партизана и стратегијска неприлагођеност четника, него и још прилично других састојака оствареног и узалудног у једном и другом покрету, исказаће се, по том споменутог мерењу, као напрасит одузетак или посредно ускраћење родољубљу у Српству.

Најзад, кад једном уђе у читанку сасвим истинољубиво приказана прошлост, ако буде речено да тамне плоче застиру доста родољубљем неиспуњеног од партизана и четника, тад на слици Ђукановићеве службе Српству неће бити црне мрље, иако је нужда гонила, у злом времену, да се понешто уради повредљиво за понос, стидно за гордог човека.

Уосталом, није кривица ако је грехота кад је човек који пут морао

да се привије па сакнут пролази кроз ружан теснац покре, и трпи јад ради спаса; јер, избављен, винуће се у слободу.

А свемоћ слободе блеском одсијава из *Записа Пере Ђукановића*, као венцем свијено предзначење Српству да га усуд ни убудуће неће штедети полома, неку страшну силу наврнуће кад ли на српска огњишта да би ову датирао благостање.

Перо Ђукановић није пророковао, видовњачки растирао маглине испред долазећег доба; он је, пак, причајући о минулом догађању упустио да говором тијано мили укривено помишљање о несрећи поново, можда, по његовој неисказаној слутњи, баш разбојству какво данас, ево, на Српство се сваљује са околних страна, блиских, далеких и најдаљих.

Тиме се у читаоца, над сву радњу и исходе сазнате из Ђукановићевих *Записа*, издваја појам да је, при народном одвраћању на извањско убитачно непријатељство, неслога у Српству клета злоћа, увек јадост и одузимање силе праведном отпору.

Перо Ђукановић својим борењем оставља представу грађанину да је превазилажење неслоге животни закон и људски чин; и нека милина међу браћом блажи срдњу због разлика у њиховим схватањима и предвиђањима.

Он би данас, вероватно, исто као некад говорио: браћо, сједињујмо снаге у родољубљу; у расправи не брзајмо ни тужбом ни клетвом, а онајмање споменом издаје, јер та реч, издајници, разорно дели Српство, свакад на радост супарника и често у корист непријатеља Српства.

Ову жижу у саветности од *Записа Пере Ђукановића* окриљује јунакова истина о силини живота, о светости породице, о сведару братимства, о родољубљу у Српству, о врховном величанству човекове отаџбине.

Реч др Здравка Литонића, научног саветника

Поштована господо, драги пријатељи књиге,

Као што сте већ чули - *Записима Пере Ђукановића - Устанак на Дрини*, казано је скоро све битно у надахнутим излагањима академика Николе Тасића, Милорада Екмечића и Влада Стругара, а у доброј мери и у рецензији недавно преминулог академика Радована Самарцића, чији сам део сачувао на страницама књиге, и који ме је, заједно са професором Милорадом Екмечићем, увелико подстакао да се прихватим задатка припремања рукописа за штампу, а затим тражења начина како да се он, у ово тешко време, објави. Зато нема потребе да ја и овом приликом говорим о књизи. Књигу, свакако треба читати и из ње извлачити закључке. Али, има потребе да се свима њима топло захвалим, као и академицима Милки и Павлу Илићу и проф. Митру Пешикану, који су својим запажањима, предлозима и сугестијама, увелико допринели да ја, као приређивач, и лектор рукописа проф. др Петер Ђукановић, иначе унук чика Пере Ђукановића, сачувамо изворна материјална и језичка својства рукописа, а тим и повећану његову вредност не само за историјску, већ и етнологску и језичку науку.

Захваљујем се такође и Министарствима за науку и културу Републике Србије, као и другим донаторима - Робним кућама Београд, предузећу Ковех, "Поречје", "Србијавину", "Јасенову", "Фрипаку", "Горштаку", који су својим скромним, али удруженим средствима, допринели да се ова књига објави.

Посебно се захваљујем академику Николи Тасићу и мом брату мр Душку Антонићу, који су благовремено схватили значај објављивања ове врсте литературе за разноврсне научне и шире друштвене сврхе и несегично ми помогли да издржим у намери. Од разних књига које сам писао или на којима сам радио, ова ми је посебно драга и због тога, јер показује да сам испунио аманет према човеку чији сам рукопис преузео и лично чувао преко двадесет година. Сада је тај оригинални рукопис на сигурном месту - у Архиву Академије наука и уметности у Београду.

И на крају, мислим да овом књигом Балканолошки институт САНУ, чији сам и ја члан, почиње поново да уводи у живот остваривање оних послова и националних задатака на чему је својевремено много радио и академик Јован Цвијић, када је тражио да се прикупи што више изворног материјала из живота и делања српског народа и за то писао и посебна упутства.